

UOT 7.045+7.046+7.042/043

AYDAN ŞAHBAZLI

TÜRK XALQLARINA AİD HEYVAN TƏSVİRLİ MÖHÜRLƏRİN
BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə türk xalqlarının möhürlərindəki heyvan təsvirlərinin semantikasına haqqında məlumat verilir. Bu türk möhürləri arasında mənası və semantikasına hələ də tam anlaşılmayan görüntülər var. Məsələn: ay, günəş, ulduzlar, həyat ağacının rəmzləri, öküz, ceyran, dağ keçisi, at, canavar, ov quşları (qartal, şahin, qırğı və s.), qoç, qoyun, ilan və müqəddəs sayılan digər heyvan şəkilləri bu təsvirlərdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqat heyvan damğalarının istifadəsinin daha qədim bir dövrə aid olduğunu göstərdi. Möhür və möhürdəki belə simvolik və ya real görüntülərə bütün türk xalqları arasında rast gəlmək olur.

Açar sözlər: Möhür, heyvan, təsvir, obraz, türk, qayaüstü.

Daha qədim zamanlardan Azərbaycanın bir çox ərazilərində qayaüstü təsvirlərindən, qədim insanların dini düşüncəsinə, maddi-mənəvi dünyasına xas təsvirlərin olması məlumdur. İlk çağlarda bu damğalar sadə həndəsi fiqurlardan - kəsişən və paralel xətlərdən, dairə, üçbucaq, dördbucaq və yaxud beş, altı, səkkiz guşəli həndəsi fiqurlardan ibarət olurdusa sonralar insanlar daha real və aydın təsvirlər etməyə başladılar. Bu əlbəttə ki, qayaüstü rəsmlərdə olduğu kimi insanları həyat sahəsindəki fəaliyyətini dəyərləndirən müxtəlif totem quş, heyvan və ya ağacların qrafik obrazları, eyni zamanda ibtidai silah və məişət əşyalarının, hətta səma cisimlərinin, insan təsəvvürünün formalaşdırıldığı mifik canlıların təsvirləri ilə inkişaf etməyə başlamışdır.

Artıq məlum olduğu kimi qədim türk tayfaları damğa işarələrini döymə, dağlama üsulu və ya boyaq vasitəsilə bədənlərinin müəyyən bölgələrinə, qazma, basma, yonma və toxuma yolu ilə yaşayış ərazilərinə və digər məntəqələrə həkk edirdilər. Artıq möhür ənənəsinin formalaşdığı bir zamanda bu təsvirlər insan sahəsini bir-birindən fərqləndirən simvollaşdırılmış damğa işarələri ilə də meydana çıxmağa başladı. Bunların arasında maraqlı nümunələr heyvan təsvirlərinin olduğu nümunələrlə də qarşımıza çıxmaqdadır. Burada güdülən əsas məqsədlər sırasında türk xalqlarının damğa işarələrinin tanınma-fərqləndirmə nişanları olması ön sırada gəlirdi. Əvvəllər şərti işarələrlə köç edən tayfaların heyvandarlığını xatırladan nümunələr daha üstünlük təşkil edirdi. Lakin daha sonrakı möhür təsvirlərə diqqət yetirdikdə bu damğaların sırf simvollaşdırmış olduğu xüsusilə diqqət çəkir. Məsələn, qışlağa gedən köçəri heyvanlardan fərqli olaraq gücü simvolizə edən şir və yaxud digər vəhşi heyvanlar, meşə canlılarının tərənnümü maraqlı doğurur. Və yaxud türkçülüyn simvolu olan qurd təsvirlərinin müxtəlif formaları əsas yer olaraq damğalar üzərində yer almaqda idi.

Qədim türk möhürlərinin üzərində rast gəlinən heyvan təsvirlərindən biri də buğadır. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiyasına daxil olan möhür üçün qəlib nümunələrindən birinin üzərində qozbel buğa təsviri olduqca böyük maraqlı doğurur. Qəlib əqiqdəndir və oval formalıdır, 11,0 x 12,7 x 2,4 mm ölçüsündədir. Əsas təsvirin əhatəsi muncuqla haşiyələnmişdir. Rəsm sola tərəf verilmişdir.

Qozbel buğaların daha vəhşi və gərgin forması onları qozbel nümunələrində daha emosionallıqla nəzərə çatır. Hətta qozbel buğa və insan döyüşlərinin yaratdığı həyəcan çoxumuza məlumdur. Buradan məlum olur ki qozbel buğa təsvirinin əsas olaraq vəhşi, iri, güclü xarakterin simvolu kimi özünü büruzə verir.

Bundan əlavə buğa təsvirlərinə daha ibtidai icma quruluşunda qaya rəsmlərində çox rastlanmaq mümkündür ki, bu da insanların ov səhnələri ilə əlaqədar idi. Hətta bu təsvirlər bütü

türk tayfaları arasında eyni tərzdə öz bədii ifadəsini tapmışdır. Məsələn, Qobustan, Azərbaycanın Göyçə mahalı, Qırğızıstanın Saymalıtaş, Türkmənistanın Yazgüləm qayaüstü abidələrində qoç və maralla yanaşı, buğanın eyni bədii üslubla çəkildiyini görürük. Bu üslublarda buğanın qozbelliyi daha qabarıq verilməsi üçün onun siluet təsvirində bədən incəldilmiş formada həll edilməsi məqsəduyğun hesab edilirdi. Buğanın gövdəsinin ön və arxa hissələrə nisbətən darlaşdırılması onun qozbel kürək hissəsini, iri başını, hətta qabaran buynuzlarını belə önə çəkir.

Lakin möhürün üzərində verilmiş qozbel buğanın bədii tərənnümü daha fərqli formadadır. Onun bədni daha yuvarlaq, buynuzları bir qədər qısadır. Belindəki qozbellik isə sonradan çalaq kimi verilmiş əlavə detal vasitəsilə özünü bürüzə verir. Burada buğanın quruluşu real olduğu qədər də simvolik məna-izaha malik olduğunu da təsdiq edir.

Möhürün üzərində maraqlı olan digər bir nüans isə mərkəzi təsvirin kənarlarının yuxarıdan aşağıya doğru qapanmadan halqa şəklində muncuqlarla bəzədilməsidir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, ilk orta əsrlərdə insanların təsərrüfat həyatında geniş istifadə olunan buğanın bir qədər də önəmli olduğunu üzə çıxarır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyin nekspozisiyana daxil oxşar quruluşlu və təsvirli daha bir möhür nümunəsinə rastlaşmaq olar. Burada da material olaraq möhür üçün qəlib əqiqdən hazırlanmışdır. Ölçüsü 11,0 x 12,0 x 2,5 mm-dir. Lakin digər qəlibdən fərqli olaraq o, dairəvi yastı formalıdır. Bunun üçün də üzərindəki təsvir nə qədər oxşar olsa da onun yastı olması qozbel buğanın daha enli formasını təqdim edir. Burada da təsvir sola tərəf verilərək, əhatəsi yuxarıdan aşağı istiqamətə doğru dördüdə biri qədər muncuqla haşiyələnmişdir. Bir qədər digər təsvirdəkinə nisbətən daha səlis və aydın görünən buğanın da belindəki xəz bədən vücudu ilə eyni olmayaraq əlavə olaraq üzünə həkk edilmişdir. Bu hərhalda möhür kimi kiçik məmulat üzərində təsvirin edilməsində yaranan bir qədər çətinlik və eyni zamanda sırf simvolik məna daşması ilə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, hələ qədim zamanlardan tarixə fikir versək qorunub saxlanan abidələrin sırasında şir, qoç, qartal kimi buğa heykəllərinə də rast gəlməyin mümkün olduğunu görürük. Bu isə təsadüfi olmayaraq, özünün əsasları ilə diqqəti cəlb edir.

Xeyir və şər, işıqlı və qaranlıq qüvvələrin varlığına inan qədim yaşadıqları evlərin sarayların qarşısında buğa heykəlləri qoyurdular. Bu onların dini inancına bağlı olub, buğanın gücü sayəsində şər qüvvələrdən qorunacaqları inamı ilə əlaqəli idi. Buğa heykəlləri canlı varlıqlarla yanaşı qara ruhların da içəri daxil olmasına imkan verməyəcəkdilər. Bu düşüncə ənənəvi hal olaraq incəsənətin müxtəlif sahələrində simvolik işarə kimi özünü göstərməyə başlayır. Hətta misal göstərilən möhür nümunələrinin də üzərində bu mənada formalaşan inancından yaranmış simvolik məna daşıyan təsvirinin verilməsi təəccüb yaratmır. Möhürün bədii həllində isə onun bu gücünə olan məhəbbəti bildirən kənar haşiyələrin muncuqlarla verilməsi bir daha deyilənləri təsdiqləmiş olur.

Bundan əvvəlki qəlibə nisbətən burada təsvir bir qədər səthi oyulmuş, onun detalları dəqiqliklə verilmiş, məqsədin nədən ibarət olduğunu aydın şəkildə çatdırılmışdır.

Muzeyin ekspozatları arasında yenə də növbəti dairəvi yastı formalı qozbel buğanın verildiyi möhür qəlibi ilə rastlaşırıq. Hər üç nümunədə onları birləşdirən cəhətlərin əqiqdən olması, qozbel buğanı təmsil etməsi və ətrafının muncuqlarla əhatələnməsidir. Dairəvi yastı formalı olan möhür üçün qəlib 10,0 x 11,0 x 15,0 mm ölçüsündədir.

Lakin burada təsvir obyektinə çevrilmiş buğa daha fərqli formadadır. Onun ayaqlarını qatlayaraq bir qədər yerə oturmuş görkəmində rahatlıq hökm sürür. Qəlibin üzərindəki təsvir çox dərin olmayaraq bir qədər səthi formadadır və sola tərəf baxır.

Qozbel buğanın belindəki xuz da digərlərində olduğu kimi sanki əlavə edilərək deyil, vücudun özünün anatomik forması olaraq önə çəkilmişdir. Qəlib nümunəsində daha səlis və

inkişaf etmiş bir forma ilə rastlaşırıq. Bunun əsas səbəblərindən biri də plastik həllin verilməsidir. Kiçik möhür məmulat üzərində kamil bədii ifadənin verilməsi möhür sənətinin getdikcə daha da inkişaf edən mərhələlərə doğru irəlilədiyindən xəbər verir.

Möhürün üzərindəki bütün təsvir boyunca onu əhatələyən muncuqlar üçün edilmiş uzunsov yuvarlaq dəliklər iki-iki, üç-üç kiçik aralıqlarla təkrarlanaraq davam edir. Tünd narıncı əqiqin sərt səthi üzərində dəqiqliklə oyulmuş qozbel buğa təsviri özünün simvolik obrazı ilə yanaşı, daha real görkəmi ilə də diqqət çəkir.

Ümumiyyətlə, qədim möhürlərin üzərindəki heyvan təsvirlərinə diqqət etdikdə onların sakit, donuq formada deyil, hər hansı bir pozada verilməsi halları daha çoxdur. Eramızın I əsrinə aid edilən uzanmış maral təsvirini xatırladan möhür bu mənada xüsusi diqqət çəkir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış qədim türk tayfaları arasında saka-skiflərin etnik mənşəyi ilə bağlılıq maraq doğurur. Qədim türk xalqlarının folklorunda, incəsənətində, eləcə də dövlətçilik atributlarında geniş yayılmış maral özünümifik obrazı hər zaman insanlar arasında xeyri, xilaskar olmağı ilə maraq yaratmışdır. Bununla yanaşı bir çox mənbələrin də iddia etdiyi kimi qədimdönəmlərdə maral təsvirləri rəmzi olaraq Günəşi simvolizə etmişdir. Qeyd olunanları Qobustan, Gəmiqaya, Qərbi Azərbaycan qayaüstü təsvirləri də təsdiqləməkdədir.

Təqdim edilmiş möhür nümunəsinin üzərindəki bədii ifadədə uzanmış maralın sola tərəf olan görünüşü özünün real forması ilə diqqət çəkir. Hər dörd ayağını altına qatlayaraq uzanmış halda verilən maralın görkəmindəki təbii təsvir onun istirahət və yaxud ətrafi müşayiət edən siması ilə maraq doğurur. Onun arxaya doğru uzanan enli buynuzları da olduqca aydın verilmişdir. Bütün bunlar sanki möhürün üzərində sıxışdırılaraq kənara çıxmadan bütün detalların dəqiqliyi ilə həll edilməyə çalışıldığını göstərir. Onun əhatəsi isə muncuqla haşiyələnərək maralın xeyrixah obrazına xüsusi münasibətlə yanaşıldığını göstərir.

Möhür daha oval formada olduğu üçün onun üzərindəki təsvirin oyuqları da daha dərin olaraq edilmişdir. Bunun üçün də uzanmış maralın daha aydın və qabarıq nəzərə çatdırılması göz önündədir.

Nümunə göstərilən möhür tünd kvars daşından hazırlanaraq, oval sferoid formasındadır. Kvars daşının tərkibindəki maddələrin növündən və miqdarından asılı olaraq yarımsəffaflığı üzərindəki görünüş xüsusi zövqlə həyata keçirilmişdir. Bu daşın özünün xüsusiyyətlərinə daxil olan diqqət dağılmasının qarşısını alır, düzgün qərar qəbul etməkdə kömək etməsi verilmiş təsvirin irəli sürdüyü rəmzi məna ilə vəhdət yaradaraq mükəmməl sənət nümunəsini təqdim edir. Onun arxa tərəfində sim keçirtmək üçün dəlik vardır. Rəsm sola tərəf verilmişdir. Ölçüsü 15,0 x 10,0 x 15,0 mm-dir.

Maralın görünüşünə həsr edilmiş digər bir nümunədə isə tamamilə fərqli bədii ifadə forması ilə rastlaşırıq. Burada maral ayaq üstə və ulduzla birləşdirilmişdir. Təqdim edilən möhürün materialı xalsedondandır. Xalsedon kvarsın incəlifli gizlikristallik növ müxtəlifliyinə daxil daşdır. Onun yarımsəffaf soğanı-yaşılı növündən hazırlanan möhürün forması oval sferoid şəkildədir. Arxa tərəfində sim keçirtmək üçün dəlik vardır. Ölçüsü 15,0x13,0x16,0 mm-dir.

Maral təsvirinin Azərbaycanda qədim zamanlardan bəri xeyrixahlı rəmzi olması haqda artıq qeyd etmişik. Hətta bu haqda tarix üzrə fəlsəfə doktoru İradə Avşarova belə qeyd edir: “Marala sitayiş Azərbaycanda yaşayan qədim tayfalar arasında geniş yayılmışdır. Maralı dəfnetmə adəti indiki Xanlar rayonunun ərazisində Tunc dövrünə aid qəbirlərdən məlumdur. Tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycanda “maral” adını daşıyan tayfalar da yaşamışdır. Maral təsvirləri özündə müqəddəslik və nəsil artımı ideyasını simvollaşdırır”. [1]

Bu mənada verilmiş möhür üzərindəki təsvir hansı mənbədən qaynaqlandığı öz təsdiqini tapmışdır.

Maraq ayaq üstə hərəkət edən vəziyyətdə tərənnüm edilmişdir. Onun iri buynuzları öndən arxaya doğru əyilmişdir. Ümumiyyətlə, bundan əvvəlki nümunəyə də diqqət yetirsək görürük buynuzlar yuxarıya doğru deyil, arxa tərəfə uzanır. Bunun səbəbini isə iri buynuzlarla kiçik ölçülü məmulat üzərində böyük boşluqların verilməsinə cəhd edilməsi kimi qeyd edə bilərik. Bu mənada oval formalı daşın üzərində bu cür bədii ifadə daha dolğun və məqsədli görünür.

Maralın qarşısında isə sanki ona yol göstərən beşguşəli ulduz təsviri oyulmuşdur. Onun quruluşu ilə maral arasında yaranmış qarşılıqlı əlaqə sanki hər ikisinin canlı ünsiyyəti kimi həssaslıq yaradır.

Daşın maralın ayaqlarının verildiyi aşağı hissəsi daha dərin oyularaq açıqlıq təəssüratını vermişdir ki, burada daş üzərində mükəmməl plastik həllin verilməsi diqqət çəkir.

Yenə də İncəsənət muzeyinin eksponatlarına daxil digər bir nümunədə maral təsvirinin fərqli forması ilə rastlaşırıq. Möhür üçün qəlib, əqiqdəndir, dairəvi yastı formalıdır. Onun üzərində çökmüş şəkildə maral sol tərəfə doğru təsvir olunmuşdur. Ölçüsü 10,0 x 11,0 x 2,5 mm-dir.

Burada maralın yorğun düşmüş, sanki yararlanmış, elə bil ki, ovçu əlindən qaçaraq xilas olmağa çalışan obrazı xüsusilə diqqət çəkir. Burada simvolik təsvir kimi verilən təsvir də müəyyən mənada real üslubda həll edilmişdir. Onun arxaya əyilən buynuzları belə bir yük kimi maralı sanki narahat edir. Bədən quruluşundakı zəiflik, taqətsizlik isə maralın görünən qabırğaları ilə özünün yüksək bədii həllini tapmışdır.

Tam yuvarlaq formada olan möhürün üzərində bütün səth boyu əhatələnən təsvir bir heyvanın cismindəki ağırları, acını olduqca canlı şəkildə ifadə etməyi bacarmışdır.

Maral rəsminin qayaüstü təsvirlərdəki rastlanan nümunələrində onların siluet formasının daha canlı, ayaq üstə, otlayan və yaxud hərəkət edən şəkildə verilməsi diqqət çəkir. Bütün bunlardan fərqli olan nümunədə isə sanki fərdi münasibətlə, təəssüratlarastlaşmışıq oluruq. Məsələn, Qobustan, Gəmiqaya, Göyçə, Qərbi Sibir, Saymaltaş, Talas (Qırğızıstan), Tamqalıtas (Qazaxıstan) qayaüstü rəsmlərində qədim inanclardan doğan orta qosmoqonik motiv və rəmzlər təsvir olunmuş maralların üzərində ay, ulduz işarələrinə və yaxud baş hissəsi günəş kimi parlayan nümunələrə rast gəlinir ki, bu da artıq xalqın yaşantılarına bağlı təsvirlər kimi dəyərləndirilir. Qeyd edilən möhürün üzərindəki təsvirdə isə bunların heç birinə rastlanmadan incidilmiş xeyrixah ruhu daşıyan bədənin çökmüş siması ilə rastlaşırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Avşarova İ. "Azərbaycan tayfalarının hərbi işi (tunc dövrü)", <http://carpetsmagazine.com/Azerbaijan-xalcalari/N3/files/assets/basic-html/page128.html>
2. Ögel B. "Türk költür tarixinə giriş", VI cild. Ankara, 1991
3. Qurbanov Araz. "Damğalar, rəmzlər, mənimsəmələr...", Bakı, 2014, 106 s.

**Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq
Akademiyasının doktorantı
e-mail: aydan.shahbazli@hotmail.com*

Aidan Shahbazly

ARTISTIC FEATURES OF SEALS WITH BIRD IMAGES

The article provides information on the semantic meaning of images of birds on the seals of Turkic peoples. Among these Turkic seals there are images, the meanings and meaning of which are still not completely understood. For example: the moon, sun, stars, symbols of the

tree of life, bull, gazelle, mountain goat, horse, wolf, hunting birds (eagle, hawk, falcon, etc.) ram-sheep, snake and other images of animals that were considered sacred ancient turks.

The study showed that the use of seals with the image of animals belongs to a more ancient period. Such symbolic or realistic images on seals and stamps can be found in all Turkic peoples.

Keywords: *Stamp, animal, image, Turkic, rock.*

Айдан Шахбазлы

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕЧАТЕЙ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ С ИЗОБРАЖЕНИЕМ ЖИВОТНЫХ

В статье дана информация о семантическом значении изображений животных на печатях тюркских народов. Среди этих тюркских печатей встречаются изображения, значения и смысл которых до сих пор разгаданы не полностью. К примеру: луна, солнце, звёзды, символы древа жизни, бык, джейран, горный козёл, лошадь, волк, охотничьи птицы (орёл, ястреб, сокол и др.) баран-овца, змея и другие изображения животных, которые считались священными у древних тюрков.

Исследование показало, что использование печатей с изображением животных относится к более древнему периоду. Такие символические или реалистичные изображения на печатях и штампах можно встретить у всех тюркских народов.

Ключевые слова: *Печать, животное, изображение, образ, тюркский наскальный.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim olunmuşdur)

Daxilolma: İlkin variant 03.07.2019

Son variant 23.09.2019